

การศึกษารูปแบบการสร้างพุทธศิลป์ที่ปรากฏในเขต วัดหน้าพระธาตุ
ตำบลตะคุอำเภอปทุมชัยจังหวัดนครราชสีมา

A study of pattern buddhist art appeared in the area of wat phrathat,
taku subdistrict,pakthongchai district, nakhon ratchasima province

พระสุพจน์ ปภัสโร (ราชวงศ์)^๑

พระมหาสุพัทธ์ วชิราวุธ,ดร.^๒

บทคัดย่อ

การศึกษาเรื่อง การศึกษา รูปแบบการสร้างพุทธศิลป์ที่ปรากฏในเขต วัดหน้าพระธาตุ ตำบลตะคุอำเภอปทุมชัยจังหวัดนครราชสีมาได้ผู้วิจัยศึกษาในวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ ๑. เพื่อศึกษาประวัติการสร้างพุทธศิลป์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท ๒. เพื่อศึกษาประวัติและรูปแบบการสร้างพุทธศิลป์ในเขตวัดหน้าพระธาตุ ตำบลตะคุ อำเภอปทุมชัย จังหวัดนครราชสีมา ๓. เพื่อศึกษาหลักพุทธธรรมที่ปรากฏในพุทธศิลป์ในเขตวัดหน้าพระธาตุ ตำบลตะคุอำเภอปทุมชัยจังหวัดนครราชสีมา ผลการวิจัยพบว่า

ประวัติการสร้างพุทธศิลป์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท การศึกษาพุทธศิลป์ในพระพุทธศาสนา ทำให้เห็นคุณค่าเกี่ยวกับศิลปะทางพระพุทธศาสนาจะเห็นได้ว่าตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันพุทธศิลป์นั้น ทำด้วยประเทศนอกจากจะทำตามแบบ หรือ ตามรูปทรงแล้วจึงมีความจำเป็นที่จะต้องใช้จิตใจ ประณีตในการสร้างพุทธศิลป์ ประวัติและรูปแบบการสร้างพุทธศิลป์ในเขตวัดหน้าพระธาตุ ตำบล ตะคุอำเภอปทุมชัย จังหวัดนครราชสีมา รูปแบบการสร้างพุทธศิลป์วัดหน้าพระธาตุอำเภอปทุมชัย จังหวัดนครราชสีมา พบพุทธศิลป์ปรากฏ ๓ ลักษณะก็คือพุทธศิลป์ลักษณะประติมากรรมจิตรกรรม และสถาปัตยกรรมพุทธธรรมที่ปรากฏในพุทธศิลป์ด้านสถาปัตยกรรมวัดหน้าพระธาตุ ได้สะท้อนหลัก ศรัทธาอริยสัจ ๔ มรรค ๘ บารมี ๑๐ และบุญกิริยาวัตถุ

คำสำคัญ : พุทธศิลป์,วัดหน้าพระธาตุ

Abstract

A study of the formation of Buddhist art in the area. Wat Phra That Tambon Takuk, Amphoe Pak Thong Chai, Nakhon Ratchasima. The researcher studied three purposes: 1. To study the history of Buddhist art in Theravada Buddhism. 2. To study the history and patterns of Buddhist art in Wat Phra Tam temple. Pak Thong Chai 3. To study the Buddhist principles that appear in the Buddhist art in the temple area. Taku District, Pak Thong Chai District, Nakhon Ratchasima The research found that

^๑นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครราชสีมา

^๒อาจารย์ประจำหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครราชสีมา

History of Buddhist art in Theravada Buddhism The study of Buddhist art in Buddhism makes it clear that the art of Buddhism can be seen that from the past to the present, Buddhism is done by the country, in addition to the form or shape, then it is necessary to use the mind. Exquisite in the creation of Buddhist art. History and forms of Buddhist art in Wat Phra That Tambon Taku District, Pak Thong Chai. Wat Phra That Wat Phra That, Amphoe Pak Thong Chai, Nakhon Ratchasima There are 3 types of Buddhist art, namely, Buddhist art, sculpture, painting and Buddhist architecture that appear in the Buddhist art of architecture. The Four Noble Truths and the Divine Mercy
Keywords : buddhist art, wat phrathat

๑. บทนำ

การก่อสร้างศาสนสถานในพระพุทธศาสนา เป็นการก่อสร้างเสนาสนะชนิดหนึ่ง เช่นการก่อสร้างพระอุโบสถ วิหาร กุฏิ หอระฆัง เป็นต้น คนไทยมักก่อสร้างขึ้นได้อย่างใหญ่โตและมีศิลปงดงาม ทุกวัดจะมีลวดลายศิลป์ แสดงถึงฝีมือช่างซึ่งมีความชำนาญที่ดีเลิศของคนไทย การสร้างพระพุทธรูปก็เพื่อเป็นสื่อเผยแผ่พุทธธรรมและเพื่อเป็นพุทธานุสติ เป็นการประกาศพระพุทธศาสนา เพราะผู้ที่ระลึกถึงพระพุทธเจ้าเมื่อใดก็ได้เห็นพระพุทธรูปย่อมเป็นหนทางแห่งการเกิดบุญกุศลและเป็นสื่อให้เลิกการทำชั่ว จึงมีความสำคัญสำหรับทุกคนเพื่อให้ละเว้นจากการทำบาปทั้งหลาย และทำแต่ความดี จิตรกรรมฝาผนังเป็นสื่อในการสอนให้คนอยากสร้างความดี ในการเผยแผ่หลักธรรมคำสอนให้เกิดสัมฤทธิ์ผลนั้นผู้เผยแผ่จำเป็นต้องมีความรู้และสามารถในการตีความหลักธรรมคำสอนในทางพระพุทธศาสนาได้แตกฉานชัดเจนและจะต้องมีศิลป์หรือความชำนาญในการปรับประยุกต์รูปแบบการเผยแผ่หลักธรรมคำสอนที่สอดคล้องกับสถานการณ์ของความเปลี่ยนแปลงเหมาะสมกับสถานที่ และที่สำคัญคือเหมาะสมกับกลุ่มผู้รับ

การกำหนดรูปแบบพุทธศิลป์ทั้งทางด้านสถาปัตยกรรม ประติมากรรม จิตรกรรมก็เป็นสิ่งหนึ่งที่มีความสำคัญ ในพุทธศิลป์นี้จะมีร่องรอยทางประวัติศาสตร์ซึ่งสอดคล้องกับแนวความคิด ความเชื่อของบุคคลในท้องถิ่นนั้นๆ ในแต่ละยุคแต่ละสมัย ช่างเขียนในสมัยใดย่อมถ่ายทอดความเป็นไป และสิ่งแวดล้อมในสมัยนั้นเอาไว้ในจิตรกรรมที่ท่านสร้างขึ้นด้วย เราจึงสามารถศึกษาทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี ชีวิตความเป็นอยู่ จารีตประเพณี วัฒนธรรม ศาสนา การแพทย์แผนโบราณ ฯลฯ ได้เป็นอย่างดี และในบางกรณี การดูจากภาพเหล่านี้ จะได้รับความรู้ที่ชัดเจนและละเอียดลึกซึ้งยิ่งกว่าการอ่านจากหนังสือหรืออักษรจารึกใดๆ เช่น ถ้าเราต้องการจะบอกให้ทราบว่า คนสมัยนั้นในท้องถิ่นนั้นแต่งกายไว้ผมกันอย่างไร ปลูกบ้านเรือนเคหสถานแบบไหน มีเครื่องมือทำมาหากินกันอย่างไร แม้จะมีหนังสือพรรณนาหรือเอกสารบันทึกไว้ แต่ถ้ามีจิตรกรรมโบราณปรากฏอยู่ เราจะดูด้วยความเข้าใจชัดเจนกว่า หรือถ้าไม่มีหนังสือหรือเอกสารใดๆกล่าวไว้ แต่มีภาพเขียนปรากฏอยู่ก็จะเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง”^๓

^๓วรรณิภา ณ สงขลา, การอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง,(กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์,๒๕๒๘), หน้า ๒.

อนึ่งชาวเมืองจังหวัดนครราชสีมาส่วนมากเป็นชาวพุทธทั้งในอดีตและปัจจุบันมีการถ่ายทอดเปลี่ยนแปลงประเพณี ศิลป์ และวัฒนธรรมกับที่ต่างๆในแต่ละยุคแต่ละสมัยเรื่อยมา มีทั้งศิลปกรรมสมัยเก่าและใหม่ปะปนกันไป ในเขตวัดหน้าพระธาตุ ตำบลตะคุ อำเภอปักธงชัย จังหวัดนครราชสีมา ก็เป็นวัดหนึ่งที่มีศิลปวัฒนธรรมพื้นบ้านทั้งศิลปเก่าสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์และศิลปกรรมใหม่ที่คนรุ่นหลังสร้างขึ้นมาเป็นต้นว่าอุโบสถและหอพระไตรปิฎกได้ก่อสร้างขึ้นมาเป็นเวลานาน โดยเล่าต่อกันมาว่าสร้างขึ้นในระหว่างช่วงสมัยรัชกาลที่ ๑- ๓ โดยมีชื่อว่าวัดตะคุ แต่ต่อมาเรียกตามที่วัดมีพระธาตุที่ตั้งอยู่หน้าอุโบสถหลังเก่าจึงเรียกกันว่า วัดหน้าพระธาตุ วัดนี้ตามประวัติขาลาวอพยพมาจากเวียงจันทน์สมัยนั้นได้ก่อสร้างขึ้น มีอายุเกิน ๑๐๐ ปีมาแล้ว อุโบสถนั้นมีพุทธศิลป์เป็นที่น่าสนใจเช่น ทางด้านสถาปัตยกรรม ตัวฐานอาคารอุโบสถสร้างเป็นรูปแอนแบบเรือสำเภา หน้าอุโบสถมีธาตุเจดีย์เก่าแก่อยู่ ด้านจิตรกรรมมีรูปภาพแสดงถึงวัฒนธรรมของชนพื้นเมืองท้องถิ่น ทางด้านประติมากรรมก็มีพระพุทธรูปองค์พระประธานโบราณ มีการแกะสลักหน้าบันอุโบสถทั้งด้านหน้าและด้านหลัง หอพระไตรปิฎกก่อสร้างอยู่กลางน้ำเป็นต้น ทางด้านศิลปกรรมสมัยใหม่ก็ได้สร้างอุโบสถหลังใหม่ พระพุทธรูปองค์ใหญ่เฉลิมพระเกียรติและกุฎิ ศาลาการเปรียญ ซุ้มประตูเป็นต้น วัดนี้จัดเป็นวัดอนุรักษ์ทางศาสนสถานโบราณของจังหวัดนครราชสีมา และจัดเป็นวัดสถานที่ท่องเที่ยวทางพุทธศาสนาด้วย

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงมีความสนใจอยากรู้ประวัติและรูปแบบการสร้างพุทธศิลป์ที่ปรากฏในเขตวัดนี้ โดยเลือกทำการวิจัยที่ใช้ชื่อการวิจัยว่า การศึกษารูปแบบการสร้างพุทธศิลป์ที่ปรากฏในเขตวัดหน้าพระธาตุ ตำบลตะคุ อำเภอปักธงชัย จังหวัดนครราชสีมาเพื่อวิเคราะห์หลักพุทธธรรมที่ปรากฏซึ่งจะทำให้เป็นแนวทางในการศึกษาพุทธศิลป์ต่อไป

๒. วัตถุประสงค์

๑. เพื่อศึกษาประวัติการสร้างพุทธศิลป์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท
๒. เพื่อศึกษาประวัติและรูปแบบการสร้างพุทธศิลป์ในเขตวัดหน้าพระธาตุ ตำบลตะคุ อำเภอปักธงชัย จังหวัดนครราชสีมา
๓. เพื่อศึกษาหลักพุทธธรรมที่ปรากฏในพุทธศิลป์ในเขตวัดหน้าพระธาตุตำบลตะคุ อำเภอปักธงชัยจังหวัดนครราชสีมา

๓. วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยในครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ คือ การเก็บรวบรวมข้อมูลจากเอกสารทางวิชาการและการสำรวจพุทธศิลป์จากวัดที่ทำการวิจัย แล้วนำมาวิเคราะห์ พรรณนา และผู้วิจัยได้กำหนดวิธีดำเนินการวิจัยดังนี้

๑. ศึกษาค้นคว้ารวบรวมจากเอกสารปฐมภูมิ ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาบาลีมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยฉบับมหาจุฬาเทปิฎก ๒๕๐๐. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙. และเอกสารเกี่ยวกับประวัติการสร้างพุทธศิลป์ในเขตวัดหน้าพระธาตุ ต.ตะคุ อ.ปักธงชัย จ.นครราชสีมา.

๒. ศึกษาค้นคว้ารวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ ได้แก่ วรรณคดี ฎีกา อนุฎีกา วิทยานิพนธ์ งานวิจัย ตำรา บทความ และเอกสารทางวิชาการ รวมถึงเว็บไซต์ต่างๆในอินเทอร์เน็ตที่มีความเกี่ยวข้องกับงานวิจัยนี้

๓. ทำการสำรวจและสัมภาษณ์ผู้รู้ที่เกี่ยวข้องกับการสร้างวัดและสร้างพุทธศิลป์ในเขตวัดที่ทำ การวิจัย
๔. วิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ และทุติยภูมิและผลของการสำรวจ ตามกรอบ วัตถุประสงค์
๕. จัดทำข้อมูล สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ (Descriptive Analysis)
๖. เสนอผลการวิจัยโดยวิธีพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis)

๔. ผลการศึกษา

๑. ประวัติการสร้างพุทธศิลป์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท การศึกษาพุทธศิลป์ใน พระพุทธศาสนาทำให้เห็นคุณค่าเกี่ยวกับศิลปะทางพระพุทธศาสนาจะเห็นได้ว่าตั้งแต่อดีตจนถึง ปัจจุบันพุทธศิลป์นั้นทำด้วยประเภทนอกจากจะทำตามแบบ หรือ ตามรูปทรงแล้วจึงมีความจำเป็นที่ จะต้องใช้จิตใจ ประณีตในการสร้างพุทธศิลป์ด้วยกล่าวคือต้องใช้อารมณ์ในการสร้างพุทธศิลป์ โดยเฉพาะหลักศรัทธาในพระพุทธศาสนามีความจำเป็นอย่างยิ่งหากมีการใช้หลักศรัทธาในการ ไปทำ ศิลปะพุทธศิลป์จะทำให้มีคุณค่าและมีความสวยงามมากกว่าเดิมนอกจากนั้นแล้ว พุทธศิลป์นอกจาก จะมีศิลปะที่งดงามแล้วยังสอดแทรกคำสอนทางพุทธศาสนาอีกด้วยซึ่งจะทำให้เกิดคุณค่าแก่นุชย์ใน ลักษณะของจิตใจและเกิดคุณค่ากับสังคมสามารถทำให้สังคมนั้น นำแนวพุทธศิลป์ไปประยุกต์ใช้กับ ศิลปะอื่นได้ประเภทพุทธศิลป์พุทธศิลป์ เป็นศิลปกรรมที่เกิดขึ้นจากอิทธิพลคำสอนของพระพุทธเจ้า ทั้งที่เป็นสถาปัตยกรรม ปฎิมากรรม และจิตรกรรม ศิลปกรรมต่างๆ

๒. ประวัติและรูปแบบการสร้างพุทธศิลป์ในเขตวัดหน้าพระธาตุ ตำบลตะคุอำเภอบัก กิ่งชัย จังหวัดนครราชสีมา รูปแบบการสร้างพุทธศิลป์วัดหน้าพระธาตุอำเภอบักกิ่งชัยจังหวัด นครราชสีมา มีประวัติมาตั้งแต่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อวิเคราะห์แล้วจากการศึกษาทำให้เห็นว่า พบ พุทธศิลป์ปรากฏ ๓ ลักษณะก็คือพุทธศิลป์ลักษณะประติมากรรมจิตรกรรมและสถาปัตยกรรม ทำให้ เห็นคุณค่า ด้านพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะได้สะท้อนคำสอนออกมาที่สอดคล้องกับหลักธรรมคำสอน ของพระพุทธศาสนารูปแบบ สถาปัตยกรรมจะออกแบบตามความเชื่อทางศาสนาจิตรกรรมส่วนมาก จะอธิบายภาพประวัติศาสตร์โดยเฉพาะอธิบายการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ ที่ได้สั่งสมบารมี จนกว่าจะเป็นพระพุทธเจ้าส่วนประติมากรรมส่วนมากจะพบเป็นพระพุทธรูปซึ่งทำให้สะท้อนเห็นถึง ความศรัทธาและพุทธศิลป์ ที่ปรากฏในวัดหน้าพระธาตุ ส่วนมากเป็นพุทธศิลป์ลักษณะ ที่ให้คุณค่า ทางด้านจิตใจมากกว่าสังคม

๓. หลักพุทธธรรมที่ปรากฏในพุทธศิลป์ในเขตวัดหน้าพระธาตุ อำเภอบักกิ่งชัย จังหวัด นครราชสีมาหลักพุทธธรรมที่ปรากฏในพุทธศิลป์ด้านสถาปัตยกรรมวัดหน้าพระธาตุ อำเภอบักกิ่งชัย จังหวัดนครราชสีมา หลักธรรมที่ปรากฏเด่นชัดซึ่งสถาปัตยกรรมที่ปรากฏและสะท้อนหลักพุทธธรรม หลักศรัทธา สาเหตุที่ว่าสะท้อนหลักศรัทธาเพราะว่า การที่จะสร้างพระธาตุเจดีย์ หอไตรกลางน้ำ ตลอดทั้งอุโบสถจะต้องเกิดจากแรงศรัทธาซึ่งศรัทธาในพระพุทธศาสนา ศรัทธา (Saddhā)หลักพุทธ ธรรมที่ปรากฏในพุทธศิลป์ประติมากรรมหากสังเกตจะเห็นได้ว่าในภาพหน้าบันศาลาการเปรียญหลัง ใหม่ทิศตะวันตก เป็นภาพที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมจักรกัปปวัตนสูตรซึ่งซึ่งสะท้อนหลักธรรม อริยสัจ ๔ มรรค ๘ และทางสุดโต่ง ๒ สาย พระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ปัจจุวัคคีย์ทั้ง ๕ เรียกว่า "ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร"แปลว่า พระสูตรแห่งการหมุนวงล้อธรรม ซึ่งหลังจากปฐมเทศนา

หรือเทศนาภรณ์แรกที่พระองค์ ทรงแสดงจบลง พระอัญญาโกณฑัญญะ ก็ได้ดวงตาเห็นธรรม สำเร็จเป็นพระโสดาบัน จึงขออุปสมบทเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้า ก็ได้ประทานอุปสมบท ให้ด้วยวิธีที่เรียกว่า "เอหิภิกขุอุปสัมปทา" พระโกณฑัญญะจึงได้เป็น พระอริยสงฆ์องค์แรกในพระพุทธศาสนา ต่อมา พระวัปปะ พระภัททิยะ พระมหานามะ และพระอัสสชิ ก็ได้ดวงตาเห็นธรรม สำหรับภาพประติมากรรมเสมาอุโบสถหลังเก่าสะท้อนหลักธรรมได้แก่ ศิล เพราะใบเสมาเปรียบเสมือนการเคร่งและรักษาพระธรรมวินัยไว้จะเห็นว่าเวลาพระสงฆ์ทำสังฆกรรมก็มักจะทำภายในอุโบสถฉะนั้น ประติมากรรมใบเสมาจึงสะท้อนหลักศิล ภาพจิตรกรรมสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา ที่ตั้งอยู่เหนือยอดเขาขุขันธ มีท้าวโลกบาลทั้ง ๔ เป็นภาพที่ ๒ ผู้วิจัยเห็นว่า สะท้อนหลักบุญกิริยาวัตถุ ๓ เพราะว่าได้กล่าวถึง สวรรค์ได้เป็นภพภูมิสำหรับผู้สร้างบุญกุศลมา

๕. บทสรุป

ประวัติและรูปแบบการสร้างพุทธศิลป์ในเขตวัดหน้าพระธาตุ ตำบลตะคุอำเภอบึงสามพัน จังหวัดนครราชสีมา รูปแบบการสร้างพุทธศิลป์วัดหน้าพระธาตุอำเภอบึงสามพัน จังหวัดนครราชสีมา มีประวัติมาตั้งแต่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อพิจารณาแล้วจากการศึกษาทำให้เห็นว่า พบพุทธศิลป์ปรากฏ ๓ ลักษณะก็คือพุทธศิลป์ลักษณะประติมากรรมจิตรกรรมและสถาปัตยกรรม หลักพุทธธรรมที่ปรากฏในพุทธศิลป์ในเขตวัดหน้าพระธาตุ อำเภอบึงสามพัน จังหวัดนครราชสีมาหลักพุทธธรรมที่ปรากฏในพุทธศิลป์วัดหน้าพระธาตุ อำเภอบึงสามพัน จังหวัดนครราชสีมา ได้แก่ หลักศรัทธา หลักศีล อริยสัง ๔ มรรค ๘ และบุญกิริยาวัตถุ

๖. ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

๑. ควรมีการศึกษาเปรียบเทียบพุทธศิลป์ในพระพุทธศาสนากับศาสนาอื่นเพื่อให้เห็นความเหมือนและความแตกต่างและจุดร่วมของแนวคิด

บรรณานุกรม

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. **ตำนานพระพุทธเจดีย์**, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา, ๒๕๑๕.

กรมศิลปากร. **วิวัฒนาการพุทธสถานไทย**, กรุงเทพมหานคร : บริษัท อมรินทร์ พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๓.

ชลูด นิ่มเสมอ. **การเข้าถึงศิลปะในงานจิตรกรรมไทย**. กรุงเทพมหานคร :อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, ๒๕๓๒.

ชิตฐิตา นาคเกษม. **ไทยศึกษา**. กรุงเทพมหานคร : โอ เอส พริ้นติ้ง เฮ้าส์, ๒๕๕๐.

ประภาศรี สีหอำไพ. **วัฒนธรรมทางภาษา**. กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) ป.ธ. ๙. ราชบัณฑิต, **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ชุด**

คำวัด, วัดราชโอรสาราม: กรุงเทพมหานคร, ๒๕๔๘.

พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม**.พิมพ์ครั้งที่ ๑๒.

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,: กรุงเทพมหานคร, ๒๕๔๖.

พระพิมพ์ลธรรม (ชอบ อนุจารี).ราชบัณฑิต. **พุทธประวัติทัศนศึกษา**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, ๒๕๓๓.

พระมหาสมชาย ทีปภาโส (บุญเกลี้ยง). **ความเชื่อเรื่องพระบรมสารีริกธาตุในสังคมไทย**.

กรุงเทพมหานคร : บริษัท ๒๑ เซ็นจูรี จำกัด,๒๕๔๖.

วรรณภา ณ สงขลา. **การอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง**. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์,๒๕๒๘.